

КОНТЕКСТУАЛЬНЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

У статті розглянуто смислові особливості контекстуального переосмислення фразеологічних одиниць та його роль в експлікації концептів у художньому тексті. Ключові поняття: фразеологічна одиниця, семантичне зрушення, концепт, концептом, текстова роль, авторський задум.

Антропологічний підхід до вивчення мовних явищ та мовленнєвих процесів, що набув широкого розвитку в останні десятиліття, надав поштовху різноманітним відгалуженням когнітології. Дослідження мови в площині когнітивної науки дозволяє зробити цікаві спостереження, серед яких неабияке місце належить роботам, присвяченим художньому тексту. З точки зору когнітивно-концептуальної організації художній текст розглядається як вербальний/невербальний об'єкт, породжений індивідуальною свідомістю, який фіксує специфіку цієї свідомості. На першому плані постає царина авторської свідомості та особливості її репрезентації у вербальних знаках [1:8]. Особливий інтерес становить діяльність авторської свідомості як специфічна робота мислення, характер мовної когніції, яка пов'язана з навколишнім світом у процесі активної діяльності свідомості. Отже, чинник креативності є одним з основних теоретичних положень когнітологічних досліджень художнього тексту [2:25; 3:380].

З точки зору названого антропологічного підходу цілком мотивованим є інтерес до вивчення фразеологічних одиниць [ФО] у площині когнітології, адже ідіоматика прямо відображає когнітивну діяльність членів мовного колективу: ФО з'являються у мові у результаті осмислення необхідності знайти знакове вираження для певних подій, відчуттів та ситуацій, які тісно пов'язані з людиною в суспільстві, з відносинами між людьми [4:66].

Метою статті є спроба дослідити когнітивні особливості ФО сучасної англійської мови з семантичними зрушеннями у процесі актуалізації таких ФО в художньому тексті. Семантичне зрушення у ФО розуміємо як контекстуально детерміновану зміну семантики ФО на основі модифікації її зовнішньої та внутрішньої форми.

Слід відзначити, що деякі види семантичних зрушень у ФО дістали висвітлення на матеріалі різних мов [див.: 5, 6, 7], проте вся сукупність видів та аспектів цього явища вивчена не повністю.

Аналіз текстів англійськомовних художніх творів дозволив виділити п'ять основних видів семантичних зрушень (а також доволі численні випадки їх взаємодії), які базуються на:

- розширенні компонентного складу ФО;
- скороченні компонентного складу ФО;
- заміні компонентів ФО;
- певних граматичних явищ усередині ФО;
- контекстуальному переосмисленні ФО.

Пропонуємо аналіз випадків контекстуального переосмислення ФО та випадків комбінації декількох видів семантичних зрушень ФО з огляду на особливості реалізації концепту, втіленому у даній ФО. Вважаємо доцільним розглядати співвідношення концепту та ФО на основі методики Н.В. Фоміних [8:177], згідно з якою концепт – це мовний інваріант, який у мовленні виступає як один з концепторів-варіантів. При цьому концептори можуть бути різними за своєю мовною репрезентацією.

Сучасні когнітологічні дослідження ФО виходять з чинника про те, що ФО репрезентує фрейм, сценарій або гештальт [8:34; 9:90; 10:55], при цьому всі види концептів дістають певну вербальну презентацію з усією сукупністю семем. Через аналіз семем можна зробити певні дослідження про особливості вербального вираження концепту.

Наступним важливим чинником фразеологічної когнітології є теза про те, що процес мовлення породжує надзвичайно яскраві елементи – стереотипні мовленнєві формули [тобто ФО], які наче накладаються на прототипові структуру думки. Такі клішовані фрази, як правило, недостатньо задовольняють необхідність об'ємно реалізувати комунікативні потреби мовця. Тому для побудови повного за змістом та достатньо переконливого висловлення клішована фраза набуває різних конкретизаторів, що допомагають вибудувати таку структуру, яка б повністю виконувала комунікативні завдання [11:78]. Аналіз контекстного ФО показує, що чи не найважливішим елементом такого комунікативного завдання є експресивне вираження оцінки, особистого ставлення до людини, предмета або події. Онтологічне призначення ФО – виразити оцінювально-емотивне ставлення мовця [8:34; 4:66] набуває особливої значущості.

Саме необхідність точного вираження думки та оцінки спричиняє різноманітні випадки контекстуального переосмислення ФО та складних структурних моделей їх трансформації, більшість з яких індивідуальна для кожного письменника.

Розглянемо деякі приклади. У романі "Room at the Top" [J.Braine] автор порівнює два невеликі містечка у повоєнний період, одне з яких, Варлі, було економічно краще розвинутим. Характеризуючи це місто, письменник говорить:

[1] And, of course, Warley had never suffered very deeply from the Slump; its eggs were in too many baskets. [с. 45]

У цьому реченні актуалізовано ФО 'put all your eggs in one basket' – сконцентрувати всі зусилля або ресурси в один напрям дії так, що у разі поразки ніякої іншої альтернативи не залишається [12:115; переклад наш], яка зазнає значних контекстуальних трансформацій та набуває дещо іншого значення. Наведене вище речення можна перекласти таким чином: "Але, звичайно, Варлі ніколи дуже глибоко не потерпав від Кризи; його статки мали занадто багато джерел". Спостерігається значне зрушення у значенні базової ФО, яке має когнітивне підґрунтя, детерміноване комунікативними потребами вираження концепту. Дана базова ФО є концептором довершинного концепта-сценарію ЦІННІСТЬ / СТАТОК – НАПРЯМОК. Трансформована ФО також актуалізує названі поняття, в ній реалізовано вершини вихідного концепта, тому можна стверджувати, що вона виступає як своєрідний вторинний концептор. Зміна значення ФО викликана плюсом/мінус появою додаткових слотів-конкретизаторів: мінус-слот 'all your eggs' → 'its eggs', плюс-слот 'one' → 'too many' та модифікацією сценарної картинки, реалізованою зміною дієслівного компонента 'put' → 'be' [термінологію вжито за 13:181, 187].

Вторинний концептом актуалізується також у випадках семантичних зрушень на основі подвійної актуалізації базової ФО, коли паралельно з реалізацією концепта базової ФО один або декілька компонентів ФО виявляють значення самостійного слова. Цей компонент функціонує як метафора і може утворювати словосполучення, яке синтаксично розгортає ФО в реченні. Наприклад, у романі "The Dean's December" [S. Bellow] знаходимо:

[2] The impression Sprangler now gave Corde was that of a man in a control tower monitoring unusually heavy traffic. He said, "We were boys together, and you may think, Good old Dewey has worked his way to the top and stepped on quite a few fingers and even faces en route; now he wants to enjoy a sentimental hour..." [c. 271]

Тут ужито базову ФО 'step on smb.'s toes' – ображати когось критикою його дій або вторгненням у коло справ, за які ця людина відповідає [12:372; переклад наш], у якій спостерігаємо: 1) заміну субстантивного компонента 'toes' на 'fingers'; 2) розгортання ФО в цілому завдяки перетворенню одночленного субстантивного компонента на двочлен: 'toes' → 'fingers and...faces'; 3) двократне вклинювання слів 'quite a few', що є конкретизаторами названого двочлена. У наведеному прикладі субстантивні компоненти ФО реалізують своє пряме словесне значення 'палець руки' та 'обличчя', завдяки чому весь вираз сприймається і як метафора, і як ФО. Такий вид трансформації ФО дістав назви 'метаметафори' [14:14]. Він призводить до того, що образ, закріплений у фразеологічній системі мови, розвивається далі разом з розвитком концепта, який цей образ утілює. Розвиток вихідного концепта НАМАГАТИСЯ ВИПЕРЕДИТИ здійснюється шляхом появи додаткових слотів, які кількісно та якісно конкретизують значення метафори, що лежить в основі ФО. Тобто, як і в прикладі [1], концептор базового концепту зазнає смислових модифікацій і реалізується як вторинний концептор, у результаті вихідний концепт модифікується у НАМАГАТИСЯ ВИПЕРЕДИТИ ШЛЯХОМ СКРИВДЖЕННЯ.

Особливо цікавими постають випадки контекстуально значущих семантичних зрушень ФО, які мають загальнотекстове значення. Так, заголовок зазначеного роману 'Room at the Top' є фразеологізмом, який втілює концепт ВИСОКЕ СТАНОВИЩЕ. У широкому контексті роману спостерігаємо неодноразові випадки актуалізації концепторів, які втілюють цей концепт у стислому, концентрованому вигляді НАЙКРАЩИЙ. Найбільш виразно це спостерігається, коли для називання району, де знаходяться будинки найбагатших та найупливівіших громадян містечка Варлі, вживається псевдо географічна назва 'T' Top' [c. 19 та ін.]. Переосмислення та ідіоматизація цього поняття яскраво представлені у прикладах:

[3] "This is St. Clair Road," she said as the taxi turned up a long steep hill. "We live at the top. It's always T' Top in Warley, though, with a capital T." [c. 20]

[4] I congratulated myself on my good fortune...I was going to the Top, into a world that even from my first brief glimpses filled me with excitement: big houses with drives and orchards and manicured hedges...[c.20]

[5] "You live right at T' Top, of course?" [c. 63]

[6] The houses were smaller in this quarter; the big house at the top of the road was the last outpost of the world of private swimming pools and poplars and new M.G. s. [c. 64]

У наведених фрагментах простежується паралельна актуалізація прямого та метафоричного поняття 'the Top', особливо чітко це експліковано у прикладі [6], де 'at the top' також може сприйматися як метафора, яка експліцитно пояснюється в контексті цього речення: в ньому вжито інші вирази –концептори концепту НАЙКРАЩИЙ: 'the world of private swimming pools', 'new M.G. s'.

Текст роману містить численні випадки актуалізації даного концепта, серед яких найвищою частотністю відзначено компонент базової ФО, яка є заголовком роману [the top]. Це свідчить про значний текстовий потенціал вищенаведеного виразу, який завдяки заголовку сприймається саме у фразеологічному, а не у прямому значенні, або реалізує обидва значення водночас. Тобто концепт, втілений у заголовку, в концентрованому вигляді актуалізується протягом всього тексту роману. Вирази з компонентом 'the top' ніби концептуально цементують роман зсередини, що є вираженням авторського задуму: в романі йдеться про те, до яких засобів доводилося вдаватися юнаку простого походження, щоб дістатися до верхівки суспільства та здобути собі впевнено успішний шлях у житті.

Реалізацію компонента 'the top' у тексті роману можна розглядати як вид семантичного зрушення у ФО, а саме як концентрацію образності, тому що завдяки названим особливостям уживання даного виразу-концептора вихідний концепт актуалізується у концентрованому вигляді. Цей концептом також виступає як вторинний відносно до первинного концептора – заголовка.

У випадку неодноразового вживання ФО з семантичним зрушенням, які є вторинними концепторами, також спостерігаються особливості вираження авторського задуму, і одним з мовленнєвих засобів його експлікації є семантичне зрушення ФО.

Наведені вище приклади дозволяють розглядати контекстуально переосмислені ФО як вторинні концептори, причому тексти художніх творів містять доволі численні випадки актуалізації однієї переосмисленої ФО, а також випадки реалізації складних внутрішньо смислових зв'язків за допомогою багаторазової актуалізації одної переосмисленої ФО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бутакова Л.О. Авторское сознание в поэзии и прозе: когнитивное моделирование: Монография. – Барнаул: Изд-во Алтайск. ун-та, 2001. – 283 с.
2. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкознания. – 1994. – №4. – С. 21-27.
3. Воробьева О.П. Художественная семантика: когнитивный сценарий // С любовью к языку // Сб. науч. трудов. – Москва – Воронеж: Изд-во ИЯ РАН, 2002. – С. 379-383.
4. Черданцева Т.З. Идиоматика и культура. // Вопросы языкознания. – 1996. – № 1. – С. 58-69.
5. Євтушина Т.О. Оказионально-стилістичне використання фразеологічних одиниць у художніх текстах. // Мова і культура // Науковий щорічний журнал. – Вип. 5. - Т. VI. Мова і художня творчість. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бурого, 2002. – С. 97-103.
6. Пташник С.Б. Структурно-семантичні особливості фразеологічних модифікацій та їхні функції в німецькому газетному тексті // Автореф. дис...канд. філол. наук. – Львів, 2003. – 18 с.
7. Рыжжина Е.В. Фразеологическая окказиональность в английском языке: когнитивно-коммуникативные аспекты // Автореф. дис...канд. філол. наук. – М., 2003. – 24 с.
8. Телия В.Н. Семантика идиом в функционально-параметрическом отображении. // Фразеология в Машинном фонде русского языка. – Москва: Наука, 1990. – С. 32-48.
9. Левицкий А.Э. Идиоматизация как одно из последствий функциональной переориентации языковых единиц // Проблема семантического описания единиц языка и речи. Ч. II. – Минск: Изд-во Минск. гос. лингвист. ун-та, 1998. – С. 88-90.
10. Бабушкин А.П. Концепты разных типов в лексике и фразеологии и методика их выявления // Методические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: Изд-во Воронежск. гос. ун-та, 2001. – С. 52-57.
11. Алефиренко Н.Ф. Протовербальное порождение культурных концептов и их фразеологическая репрезентация // Филол. науки. – 2002. – № 5. – С. 72-81.
12. Cobuild Dictionary of Idioms. – Glasgow: Harper Collins Publishers, 2002. – 408 p.
13. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрау Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – Москва: Наука, 1996. – 245 с.
14. Чиненова Л.А. Английская фразеология в языке и речи. – Москва: Изд-во Моск. гос. ун-та им. М. Ломоносова, 1986. – 99 с.

Матеріал надійшов до редакції 7.04.2004 р.

Кузнєцова А.В. *Контекстуальное переосмысление фразеологических единиц в художественном тексте.*

В статье рассматриваются смысловые особенности контекстуального переосмысления фразеологических единиц и его роль в экспликации концептов в художественном тексте. Ключевые понятия: фразеологическая единица, семантический сдвиг, концепт, концептор, текстовая роль, авторский замысел.

Kuznyetsova G.V. *Contextual Reinterpretation of Phraseological Units in Fiction Text.*

The article deals with semantic peculiarities of contextual reinterpretation of phraseological units and its role in concept explication in fiction text. Key words: phraseological unit, semantic shift, concept, conceptor, textual role, author's intention.